

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.170>

УДК 930.1(438):323.25(477)

Пшемислав Мирослав ПАЗДЕР

магістр, докторант, Поморський університет у Слупську (Слупськ, Польща)

przemyslaw.pazder@o2.pl

<https://orcid.org/0000-0002-3734-4056>

СУЧАСНА ПОЛЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ГОЛОДОМОРУ 1932—1933 рр. *

Мета — показати відображення проблеми Голодомору 1932—1933 рр. у польській науковій літературі, розкрити сучасні дискусії та інтерпретації причин, перебігу й наслідків цієї трагедії, а також представити найважливіші дотичні праці польської історіографії. **Методологія.** Застосовано історичні методи дослідження, опрацьовано та проаналізовано польську історіографію зазначеної проблематики в контексті її пізнавальної цінності. **Наукова новизна.** Висвітлюється польський погляд на проблему Голодомору, досліджено питання зібрань польських архівних документів і світлих українського села після трагедії. **Висновки.** Внесок польських істориків у світову історіографію Голодомору 1932—1933 рр. в Україні вагомий. На окрему увагу заслуговує підготовлена на основі докторської дисертації монографія Р. Кушнежа «Україна в роки колективізації та Великого голоду (1932—1933 рр.)» (опублікована 2005 р., перевидана у 2008, 2012 рр.). У 2008 р. польська історіографія Голодомору збагатилася трьома збірниками архівних документів. Помітно недостатньо вивчене польською історіографією становище поляків під час колективізації та Великого голоду. Єдиною працею, де висвітлюється ця проблематика, залишається колективна монографія «Голодомор. Польща. Польські жертви 1932—1933 рр.» за редакцією М. Дворчика й Р. Кушнежа.

Ключові слова: Голодомор, польська історіографія, Україна.

* Стаття є фрагментом кандидатської дисертації з історіографії Голодомору, робота над якою триває.

Цитування: Паздер П.М. Сучасна польська історіографія Голодомору 1932—1933 рр. *Український історичний журнал*. 2024. № 2 (575). С. 170—182. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.170>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Проблеми, пов'язані з колективізацією в українському селі та Великим голодом 1932—1933 рр., досить добре досліджені у сучасній історіографії. Документи про ці трагічні події зберігаються в багатьох архівах України, РФ, країн пострадянського простору, а також в архівних установах інших держав, зокрема Польщі. У статті проаналізовано перші публікації на тему Голодомору 1932—1933 рр., що були надруковані до 2005 р.; монографії про Голодомор, починаючи від публікації у 2005 р. праці Роберта Кушнежа (Robert Kuśnierz) «Україна в роки колективізації та Великого голоду (1929—1933 рр.)» («Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929—1933)»); збірники польських архівних документів, надруковані у 2008 р.; світлини українського села досліджуваного періоду; праці про ставлення українців II Речіпосполитої до голоду в Україні; спогади сучасників Голодомору про його наслідки в українському селі. Особливої уваги в контексті обраної теми заслуговує згадувана монографія проф. Р. Кушнежа, в якій усебічно відображено задекларовану проблематику.

Після 1989 р. польські історики не відразу зацікавилися тематикою Голодомору 1932—1933 рр. в радянській Україні. Лише згодом з'явилися ґрунтовні дослідження, хоча, слід зазначити, що їх не так уже й багато. Перша стаття польського дослідника про Великий голод опублікована 1993 р. — її автором був Чеслав Райца (Czesław Rajca) [1]. Його праця не спиралася на архівні джерела, натомість її основою стали наукові публікації, що з'явилися друком в Україні. Проте саме ця стаття стала першою науковою розвідкою про Голодомор, а її автор у певному сенсі започаткував дослідження цієї теми в Польщі. Крім того, 2005 р. в рамках співпраці з Польським видавничим фондом у Канаді було видано студію Ч. Райци про три хвили голоду — 1921—1923, 1932—1933, 1946—1947 рр. Вадою згаданої публікації, на нашу думку, є те, що вона знову ґрунтувалася не на архівних джерелах, а лише на матеріалах опублікованих досліджень, виданих переважно в Україні. Попри це, завдяки книжці «Голод в Україні» [2] польські читачі могли дізнатися про наслідки московської політики щодо українського села в 1932—1933 рр.

Свій внесок у дослідження голоду початку 1930-х рр. серед польської меншини в Українській Соціалістичній Радянській Республіці (УСРР) зробив також Генрик Стронський (Henryk Stroński) [3]. У своїй книжці «Репресії сталінізму щодо польського населення в Україні в 1929—1939 рр.» («Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929—1939»), що з'явилася друком у Варшаві 1998 р., а саме у третьому розділі під назвою «Польське населення та колективізація села» («Ludność polska a kolektywizacja wsi») автор описує створення колгоспів. Хоч ця праця безпосередньо не стосується теми Голодомору, в ній відображено становище польського населення, яке проживало в радянській Україні, під час колективізації. Особливістю монографії Г. Стронського є те, що вона спирається на ґрунтовну джерельну базу, зокрема документи й матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України в Києві, держархівів Вінницької, Житомирської, Хмельницької областей.

Наступна монографія належить Миколаю Іванову (Mikołaj Iwanow) і також прямо не стосується жертв Голодомору — «Перший покараний народ: поля-

ки в Радянському Союзі в 1921—1939 рр.» («Pierwszy naród ukarany: Polacy w Związku Radzieckim 1921—1939»). У підрозділі «Колективізація польського села» представлено процес колективізації сіл Мархлевського польського національного району в Українській СРР та Польського національного району ім. Фелікса Дзержинського в Білоруській СРР [4, С. 335—351]. Праця М. Іванова стала однією з перших у польській історіографії (1991 р.), в якій згадувалося про колективізацію сіл польської національної меншини. Дослідження зосереджено на характеристичі її становища у СРСР у міжвоєнний період, з акцентом на репресія комуністичного режиму проти етнічних поляків. Найважливіше, на нашу думку, у цій монографії те, що М. Іванов базував свої студювання насамперед на документах Державного архіву Російської Федерації в Москві й Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України в Києві.

На основі документальних джерел з архівів України здійснив свої дослідження Януш Купчак (Janusz Kupczak). У своїй монографії «Поляки в Україні в 1921—1939 рр.» («Polacy na Ukrainie w latach 1921—1939»), що вийшла друком у 1994 р., він спирався насамперед на документи та матеріали ЦДАГО України. В підрозділі цієї праці під назвою «Репресії проти населення в умовах колективізації» показано наслідки подій, спричинених голодом [5, С. 295—311].

Цінні джерела з історії Голодомору 1932—1933 рр. містять збірники документів, присвячені історії поляків в Україні, які впорядкував Станіслав Стемпень (Stanisław Stępień) [6]. Перші три томи містять матеріали з обласних та центральних українських архівів. Збірник не стосується безпосередньо теми Голодомору, але загалом окреслює долю польської меншини в радянській Україні 1917—1939 рр., у тому числі знаходимо тут і документи з теми голоду початку 1930-х рр.

Варто згадати праці польських дослідників, для яких тема Голодомору лише дотична до основної проблематики. У 2005 р. Пьотр Ебергардт (Piotr Eberhardt) у своїй статті «Голодомори в Україні першої половини ХХ ст. в українській історіографії» («Kłęski głodu na Ukrainie w pierwszej połowie XX wieku na podstawie literatury ukraińskiej») представив нарис найважливіших праць українських істориків про Великий голод 1932—1933 рр. [7, С. 269—283]. Автор висвітлив переважно втрати, пов'язані з Голодомором. Слід, однак, зауважити, що стаття ґрунтується не лише на працях української історіографії, а також на дослідженнях англійських і російських істориків. Серед недавніх праць про Голодомор також згадаємо англійську статтю Малґожати Хшановської-Ганцаж (Małgorzata Chrzanowska-Gancarz) і Пьотра Ганцажа (Piotr Gancarz) «Продовольча безпека та людська гідність в контексті соціальних змін: Від травми примусової колективізації до трагедії Великого голоду» («Food security and human dignity in the perspective of social change: From the trauma of forced collectivisation to the tragedy of the Great Famine») [8]. Автори звертають насамперед увагу на соціальний аспект голоду.

Томаш Стрийек (Tomasz Stryjek) у 2015 р. опублікував статтю «Голод 1932—1933 рр. в українській історіографії та в конструюванні сучасного засновчого міфу України» («Głód w latach 1932—1933 w historiografii ukraińskiej i w konstrukcji nowoczesnego mitu fundacyjnego Ukrainy»). Мета праці, як зазна-

чає автор, полягає в ознайомленні польських читачів з українськими дискусіями про Голодомор та представленні цієї трагедії як чинника формування сучасного засновчого міфу, що має об'єднати націю. На думку Т. Стриєка, цей міф мав створити інтеграційну й ідентифікаційну функцію в українському суспільстві, а у зовнішніх відносинах сформувавши імідж України [9, С. 14—16].

Важливою подією в польській історіографії теми Голодомору стала публікація 2005 р. монографії Р. Кушнежа «Україна в роки колективізації і Великого голоду (1932—1933 рр.)» («Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929—1933)») [10], підготовленої на основі докторської дисертації «Україна під час Великого голоду» («Ukraina w latach Wielkiego Głodu»), захищеної в Університеті Марії Кюрі-Склодовської в Любліні роком раніше. У 2004 р. у журналі «Dzieje Najnowsze» автор опублікував один із підрозділів монографії про радянську пропаганду [11]. Праця Р. Кушнежа стала першою в польській історіографії, яка всебічно описує теми колективізації села та Голодомору й базується на широкій джерельній базі, в тому числі матеріалах українських архівів — ЦДАГО України (документи партійних органів влади), ЦДАВО України (документи органів управління), Державного архіву Київської обл. Меншою мірою в монографії залучено архівні джерела Республіки Польща, зокрема Архіву нових актів у Варшаві (АНА; документи посольства II Речіпосполитої в Москві, військового аташе при посольстві в Москві та Міністерства закордонних справ), Бібліотеки Люблінського університету (в контексті обговорення репресій проти духівництва), а також Національної бібліотеки у Варшаві (ставлення українців, які проживали за межами СРСР, іноземних представництв і міжнародних організацій до голоду). Крім того, Р. Кушнеж широко використав здобутки історіографії зі згаданої теми — передусім української, а також американської, російської. Варто звернути увагу на прискіпливе дослідження автором світової, російської й української преси того періоду — загалом 65 назв журналів і газет. Праця Р. Кушнежа донині залишається єдиною польською науковою монографією, присвяченою колективізації та Великому голоду в Україні. Вона двічі перевидавалася (у 2008, 2012 рр.), здобула схвальні рецензії, а її автор набув відомості як авторитетний польський дослідник історії Голодомору. Р. Кушнеж двічі ставав стипендіатом Гарвардського університету, отримав кілька інших престижних стипендій [12], а також згадується у двох енциклопедичних виданнях, присвячених історії Великого голоду [13—14].

Свій внесок у дослідження проблеми Голодомору в Україні зробила Вікторія Куделя-Свьонтек (Wiktoria Kudela-Świątek). Вона стала єдиною в польській історіографії дослідницею, яка займається пам'ятниками жертвам Голодомору не лише в Україні, а й в інших країнах, де проживає українська діаспора [15—17].

Важливим питанням, на яке варто звернути увагу, є організація у Сеймі Республіки Польща 1 грудня 2016 р. Міжнародної наукової конференції «Великий голод в Україні 1932—1933 рр. і польські жертви», яка відбулася за участі представників світової науки, котрі спеціалізуються на темі Голодомору: Роберт Кушнеж, Миколай Іванов, Ірина Романова, Лукаш Ясіна (Łukasz Jasina), Людмила Гриневич, Генрик Стронський, Ірина Шатохіна, Роман Висоцький (Roman Wysocki),

Юрій Шаповал та ін., а також політики: віцеспікер Сейму Республіки Польща Ришард Терлецький (Ryszard Terlecki), представники МЗС Республіки Польща: заступник державного секретаря у справах східної політики Марек Зюлковський (Marek Ziolkowski), державний секретар у зв'язках із парламентом, полонією, консульствами й публічною дипломатією Ян Дзедзічак (Jan Dzedziczak), голова Сеймової комісії зі зв'язків із поляками за кордоном Міхал Дворчик (Michał Dworczyk), заступники очільника згаданої комісії Войцех Земняк (Wojciech Ziemiak) і Леонард Красульський (Leonard Krasulski), заступниця голови парламентського комітету у закордонних справах Малгожата Госевська (Małgorzata Gosiewska), а також посол України в Республіці Польща Андрій Дешиця. Результатом конференції стала колективна праця «Голодомор. Польща. Польські жертви 1932—1933 рр.» («Hołodomor. Polska. Polskie ofiary 1932—1933») за редакцією М. Дворчика й Р. Кушнежа, опублікована спочатку польською (2019 р.), відтак англійською (2020 р.) мовами. Видання складається з текстів дев'яти фахівців, котрі займаються проблемою Голодомору 1932—1933 рр. Праця відкривається загальною характеристикою проблеми. Затим Станіслав Кульчицький представив трагедію як акт геноциду [18]. Далі український дослідник Юрій Шаповал схарактеризував постать керівника ДПУ УСРР Всеволода Балицького як одного з головних виконавців політики геноциду в Україні [19]. Гіроакі Куромія (Hiroaki Kuroamiya) розкрив проблему Голодомору в контексті польсько-радянських відносин [20]. Далі у збірці представлено тексти про ставлення влади II Речіпосполитої до трагедії. Ян Яцек Бруський (Jan Jacek Bruski) показав проблематику Голодомору в матеріалах МЗС і військової розвідки Польщі [21]. Р. Кушнеж опублікував та прокоментував фотографії польської розвідки, пов'язані з Голодомором, а також зображення радянського села 1930-х рр. [22]. Р. Висоцький дослідив проблему Голодомору в польській пресі міжвоєнного періоду [23]. В. Куделя-Свьонтек представила тему пам'ятників жертвам Голодомору [17]. Завершується видання великою працею Г. Стронського про польську меншину в УСРР 1932—1933 рр. [24] і текстом Ольги Бертельсен (Olga Bertelsen), в якому дослідниця проаналізувала становище польської меншини на Валківщині Харківської обл. [25].

У 2008 р. польська історіографія Голодомору поповнилася трьома збірками польських архівних документів. Тоді ж було оприлюднено дотичні матеріали МЗС Польщі та військової розвідки. Роком раніше у журналі «Dzieje Najnowsze» побачили світ стаття Р. Кушнежа [26] та 17 архівних документів 1932—1934 рр. під заголовком «Голод в Україні 1932—1933 рр. у світлі колекцій Архіву нових актів та Центрального військового архіву у Варшаві» («Głód na Ukrainie w latach 1932—1933 w świetle zbiorów Archiwum Akt Nowych oraz Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie»). Це була частина підготовленого автором збірника «Голод у “більшовицькому раю”: Голод в Україні 1932—1933 рр. у світлі документів польської дипломатії й розвідки» («Pomór w “raju bolszewickim”: Głód na Ukrainie w latach 1932—1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu»). Видання, що містило 70 документів, з'явилося у 2008 р. Більшість представлених матеріалів (50) зберігаються у Центральному військово-

вому архіві, решта 20 — в Архіві нових актів. Переважно це документація консульських установ ІІ Речіпосполитої, які зазвичай служили прикриттям для розвідувальної діяльності. В польських документах знаходимо різні аспекти, що стосуються Великого голоду, як-от аналіз причин, можливих наслідків, оцінка кількості жертв тощо. Дуже часто представлено описи голодуючих селян, яких польські дипломати, співробітники консульств могли бачити навіч. Так, Ян Каршо-Седлевський (Jan Karszo-Siedlewski) у своїй інформації про становище в Україні від 6 березня 1933 р. повідомляв: «Різні міські працівники, які привозять для генерального консульства у Харкові дрова, вугілля, лід і т. д., на наших очах накинулися на картопляне лушпиння та інші недоїдки, знайдені на смітнику консульства, а працівники, котрі вивозили сміття, нещодавно з'їли приготовлену для собак їжу» [27, С. 16, 72].

Другий збірник документів і матеріалів був підготовлений Яном Яцекком Бруським (Jan Jacek Bruski) і вийшов друком у 2008 р. під назвою «Голодомор 1932—1933 рр.: Великий голод в Україні в документах польської дипломатії та розвідки» («Hołodomor 1932—1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu») [28]. Він складається з 211 документів і став результатом наукового пошуку, проведеного у Центральному військовому архіві та Архіві нових актів. Матеріали, що ввійшли до збірника, так само, як у збірнику Р. Кушнежа, це звіти польських консульств у Харкові й Києві та співробітників посольства ІІ Речіпосполитої в Москві. Вони стосуються не лише Великого голоду — чимало з них розкривають процес колективізації українського села. Безсумнівно цінність має включення до збірки матеріалів, що зберігаються в Російському державному військовому архіві. Всі 25 документів можна знайти в додатку до праці¹.

Третій збірник також було видано у 2008 р. — «Великий голод в Україні 1932—1933 рр.» («Wielki Głód na Ukrainie 1932—1933»). Його опублікували польський Інститут національної пам'яті та Галузевий державний архів Служби безпеки України. Це т. 7 видавничої серії «Польща та Україна у тридцятих — сорокових роках ХХ ст.» («Polska i Ukraina w latach trzydziestych — czterdziestych XX wieku»). У книзі вміщено 230 документів польської дипломатії, розвідки, поліції та адміністрації, а також матеріали з українських архівів (окрім регіональних і центральних, це також київський, одеський, сумський, дніпропетровський, донецький, хмельницький, миколаївський підрозділи Галузевого державного архіву Служби безпеки України). Ці документи відображають проблеми, пов'язані як із Голодомором, так і колективізацією села та «наглядом» за дипломатичними представництвами в районах, де панував голод.

На основі документів із фондів Національного закладу ім. Оссолінських у Вроцлаві (Ossolineum) Р. Кушнеж опублікував також фрагмент спогадів Станіслава Забелла (Stanisław Zabiello), який у МЗС Польщі міжвоєнного періоду вважався про-

¹ Наприклад, такий документ можна знайти у збірнику відомостей про виявлені та ліквідовані органами ОДПУ заборонені у СРСР організації за січень 1933 р. (Bednarek J., Bohunow S., Kokin S. Wielki Głód na Ukrainie 1932—1933. *Polska i Ukraina w latach trzydziestych — czterdziestych XX wieku*. Warszawa; Kijów, 2008. Т. 7. С. 665—702).

відним радянологом². Дипломат не лише чув про голод в УСРР 1932—1933 рр., а й був його очевидцем, коли наприкінці серпня — на початку вересня 1933 р. змінив Яна Карша-Седлевського на посаді керівника генерального консульства II Речіпосполитої у Харкові. Він проаналізував причини голоду, поділився приблизними підрахунками жертв тієї трагедії, а також згадав про акти канібалізму.

Хоч сама тематика Голодомору досліджена досить добре, відзначимо, що кількість фотографій того періоду явно недостатня³. Більшість із відомих нам зробив австрійський інженер Александр Вінербергер (Alexander Wienerberger). У польській історіографії тему світлин тих часів детально розглядає лише Р. Кушнеж. Звісно, слід брати до уваги факт, що тоді мало хто у СРСР мав фотоапарати, а також зважати на офіційну лінію Москви, згідно з якою голоду не було, а тому з міркувань цензури вільно фотографувати заборонялося. За словами Р. Кушнежа, більшість доступних світлин, що збереглися в архівах Польщі, зроблені службовцями, розвідниками та дипломатами цієї країни під час державних свят у СРСР, як, наприклад, 1 травня чи 7 листопада [22, С. 92], а також у перебігу їхніх подорожей і ділових поїздок [22, С. 96—97]. У статті «Великий голод і радянське село 30-х рр. XX ст. на фотографіях військової розвідки II Речіпосполитої» («Wielki Głód i sowiecka wieś lat 30. XX w. na zdjęciach wywiadu wojskowego Drugiej Rzeczypospolitej») Р. Кушнеж оприлюднив 47 світлин із фондів Центрального військового архіву у Варшаві [22, С. 181—201]. Він опублікував найбільшу серед польських істориків кількість фотографій, котрі ілюструють важке життя українського села та наслідки голоду 1932—1933 рр. Окрім зображень із ЦВА, варто зазначити, що Р. Кушнеж у додатку також використав інші фотографії у згаданій раніше праці «Україна в роки колективізації та Великого голоду (1929—1933 рр.)» [10, С. 323—336]. Як зазначає сам автор, «польські архіви не зберігають надто багато фотографій часів Голодомору, які були б суттєвим доповненням до джерельних матеріалів, що відображають наслідки Великого голоду. Важливим доповненням до такого роду джерел, безперечно, були б фотоматеріали з російських архівів» [30, С. 110].

У контексті обговорення питання Голодомору слід також звернути увагу на праці про ставлення українців II Речіпосполитої до своїх голодуючих співвітчизників в Україні. Польська історіографія тут представлена невеликим колом дослідників і фактично обмежується студіями Р. Кушнежа та Р. Висоцького. Перший зі згаданих істориків присвятив розділ «Ставлення української громади поза межами СРСР, іноземних урядів і міжнародних організацій до проблеми голоду» («Stosunek społeczności ukraińskie mieszkającej poza granicami ZSRR,

² С. Забелло писав, що з розмови з К. Радеком довідався про загибель близько 2 млн осіб. Сам він оцінював кількість померлих у 2—3 млн, включаючи тих, хто пішов із життя внаслідок колективізації (Кушнеж Р. Невідомі факти з історії репресованих сімей Крушельницьких, Сказинських та Бачинських. *Український історичний журнал*. 2015. № 1. С. 36—44).

³ За словами Р. Кушнежа, кількість відомих на сьогодні фотографій, зроблених під час голоду в УСРР початку 1930-х рр., перевищує сотню [див.: 23, С. 82].

rządów zagranicznych i organizacji międzynarodowych do kwestii głodu»)⁴ у праці «Україна в роки колективізації та Великого голоду (1929—1933 рр.)». Натомість другий аналізував це питання у своїх розвідках «Ставлення української громади II Речіпосполитої до “Великого голоду” в Україні 1932—1933 рр.» («Postawa społeczności ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej wobec «wielkiego głodu» na Ukrainie w latach 1932—1933») [31], «Ставлення влади та суспільства II Речіпосполитої щодо Великого голоду в Україні» («Stanowisko władz i reakcje społeczne w II Rzeczypospolitej wobec Wielkiego Głodu na Ukrainie») [32], «Справа Великого голоду в пропагандистській діяльності Українського бюро в Лондоні 1932—1933 рр.» («Kwestia Wielkiego Głodu w działalności propagandowej Biura Ukraińskiego w Londynie w latach 1932—1933») [33].

Згадані вище дослідники дійшли схожих висновків щодо реакції української меншини у II Речіпосполитій, а саме, що вона намагалася актуалізувати проблему голоду, організувавши загальнонаціональний день протесту, запланований на 29 жовтня 1933 р. Але це не вдалося зробити через те, що польська влада не погодилася на згаданий захід після того, як член Організації українських націоналістів здійснив терористичний акт щодо працівника радянського консульства у Львові. До того ж це відбулося після підписання польсько-радянської угоди 1932 р., тому польська сторона не хотіла без потреби загострювати відносини з Москвою. Зрештою українці Польщі змушені були обмежити свої заходи лише членами окремих організацій.

Р. Кушнеж і Р. Висоцький спиралися переважно на матеріали з фондів Архіву ім. Тараса Шевченка, які зберігаються в Національній бібліотеці у Варшаві. Вони використовували також тогочасну пресу й наукову літературу з тематики дослідження, передусім українську. Як зазначають дослідники, протести проти репресивної радянської політики в Україні висловлювали також деякі українські парламентарі у Сеймі II Речіпосполитої [31, С. 460—461; 33, С. 221—222].

Крім того, Р. Висоцький дослідив ставлення до Голодомору української меншини за межами Польщі, виклавши результати у згаданій вище статті «Справа Великого голоду у пропагандистській діяльності Українського бюро в Лондоні 1932—1933 рр.» («Kwestia Wielkiego Głodu w działalności propagandowej Biura Ukraińskiego w Londynie w latach 1932—1933»). Ця праця представляє неабияку джерелознавчу цінність, адже ґрунтується найперше на архівних матеріалах Польського інституту та Музею ім. генерала Сікорського в Лондоні (Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego), а саме фонду «Українське бюро в Лондоні». Р. Висоцький зосередився передусім на дослідженні допомогової діяльності українців у столиці Великобританії на користь голодуючих співвітчизників. Головною ме-

⁴ На знак протесту проти політики Москви щодо українського селянства за межами Польщі відбулося відзначення Дня жалоби. Ініціаторами стали українські організації зі США, Канади, Німеччини, Чехословаччини, Бельгії, Швейцарії, Югославії, Болгарії, Люксембургу, Маньчжурії, Італії, Франції. Подібні заходи не відбулися лише у Чернівцях (тодішня Румунія) через те, що місцева влада не погодилася на проведення панахиди за жертвами голоду в Україні, ані акції протесту [11, С. 214—236].

тою створеного 25 березня 1931 р. Українського бюро було ознайомлення з проблемою голоду в Україні 1932—1933 рр. Ініціатором і засновником його став Яків Макогін. Спочатку він планував фінансувати діяльність новоствореної інституції впродовж двох років, а пізніше цей обов'язок мало взяти на себе «українське суспільство». Однак ця ідея не знайшла належного відгуку, тому сам фундатор фінансував діяльність бюро до кінця його роботи — до 1940 р. [34].

Важливою проблемою є становище українського села після Голодомору 1932—1933 рр. Чи не єдиним фахівцем, який узявся за дослідження цієї теми, став Р. Кушнеж. Він присвятив цьому питанню розділ у своїй монографії «У світі сталінських злочинів: Україна в роки чисток і терору (1934—1938) у спостереженнях та аналізах Міністерства закордонних справ і військової розвідки II Речіпосполитої» («W świecie stalinowskich zbrodni: Ukraina w latach czystek i terroru (1934—1938) w obserwacjach i analizach MSZ oraz wywiadu wojskowego Drugiej Rzeczypospolitej») та в кількох окремих статтях. Як слушно зазначає автор, є велика кількість джерел різного походження, утім бракує праць про становище українського села після трагедії 1932—1933 рр. Хоч у той період уже не було масової смертності, це аж ніяк не означає, що Великий голод не мав наслідків. Один із них — знелюднення сільської місцевості. Із закінченням Голодомору становище сільського населення почало стабілізуватися, хоча, з іншого боку, з різних сторін надходили повідомлення про голод. Було також зафіксовано акти канібалізму [29, С. 100—103]. Ситуація, особливо після 1934 р., була дуже складною. Попри те, що сільське населення перестало голодувати, воно мимоволі виявилось частиною механізму радянського сільськогосподарського виробництва [29, С. 23].

Запустіння багатьох сіл спричинилося до різкого скорочення робочої сили. Як пише Р. Кушнеж, для розв'язання цієї проблеми Москва ініціювала переселення селян із Росії, Білорусії, регіонів України, які менше постраждали, на спустошені території [35, С. 66]. Однак ця акція закінчилася провалом, більшість новоприбулих повернулися на попередні місця проживання — навіть усупереч пропаганді, яка переконувала новоселів у перевагах українських чорноземів [35, С. 67].

Стаття «“Добре, коли не дуже погано”...», або Про становище українського села після Великого голоду» («“Dobrze jest już wtedy, gdy nie jest bardzo źle”... czyli o sytuacji wsi ukraińskiej po Wielkim Głodzie») вносить нове поняття в історіографію періоду Великого голоду 1932—1933 рр. — «педагогіка голоду». В розумінні Р. Кушнежа, цей термін де-факто означає прийняття важкої долі та відмову від боротьби з системою. Результатом Голодомору стало повне підпорядкування села радянській владі. Страх, спричинений трагедією, й усвідомлення того, що ситуація може повторитися, переконували селян в їх повній залежності від влади [36, С. 50].

У Польщі також публікувалися свідчення очевидців Голодомору 1932—1933 рр. Тут варто відзначити працю фахівця з історії католицької церкви у СРСР Романа Дзвонковського (Roman Dzwonkowski) «Голод і репресії проти польського населення в Україні 1932—1947 рр.» («Głód i represje wobec ludności polskiej na Ukrainie 1932—1947») [37]. Вона важлива тим, що це перший

у Польщі збірник спогадів про долю польського населення під час колективізації та Голодомору 1932—1933 рр., а також голоду 1946—1947 рр., репресій сталінського періоду⁵. В контексті мемуарної літератури, пов'язаної з Голодомором, значно збагатили відомості про цей період спогади Франчески Міхальської (Franceska Michalska) «Вся радість життя: На Волині, у Казахстані, в Польщі» («Cała radość z życia: Na Wołyniu, w Kazachstanie, w Polsce»). Розповідь має додаткову цінність для польської історіографії Голодомору тим, що авторка була громадянкою СРСР і народилася в 1923 р. за декілька кілометрів від передвоєнного польсько-радянського кордону по Збручу [38, С. 7].

У праці Зофії Павловської (Zofia Pawłowska) «Спогади з-за Бугу 1921—1945 рр.» («Wspomnienia z za Bugu 1921—1945») відображено важке життя під час Голодомору [39]. Серед іншого, описано становище селянства в Україні 1932—1933 рр., посилення сталінського терору. Авторка — полька, народилася 1921 р. на Поділлі в містечку Гречани, де прожила до 1945 р. Її розповідь — це, по суті, опис трагічних подій міжвоєнного періоду у СРСР, які вона пережила й вирішила залишити спогади наступним поколінням. Усі записи у шкільних зошитах вона робила власноруч, а електронну версію щоденника створив її онук. Проілюструвати трагічні події 1932—1933 рр. дозволяють також мемуари Юзефа Свідерського (Józef Świdorski) «Смерть на чорноземі» («Śmierć na czarnoziemie») [40], які вийшли друком у Лодзі 2000 р. Автор, як і С. Павловська, зростав на Поділлі й ще в дитячому віці став очевидцем колективізації українського села та пережив Великий голод 1932—1933 рр.

До мемуарної літератури належить також праця Станіслава Пшибилівського (Stanisław Przybyłowski) «Селяни під більшовицькою владою: нотатки, враження та роздуми про перебування в радянській Росії» («Chłopi pod panowaniem bolszewickim: notatki, wrażenia i refleksje z pobytu w Rosji Sowieckiej») [41], автор якої свідчить про важке становище селянства у СРСР під час Голодомору. С. Пшибилівський був генеральним секретарем Незалежної селянської партії, політичним емігрантом, очевидцем трагічних подій 1932—1933 рр. Із СРСР до Польщі він повернувся вже переконаним антикомуністом.

Підсумовуючи, наголосимо, що значним поштовхом у вивченні теми Голодомору в польській історіографії став 2005 р., коли вийшла друком спеціальна монографія Р. Кушнежа. Наступний етап — 2008 р., ознаменований публікацією трьох збірок документів, присвячених трагедії. Однак маємо визнати, що дослідженням теми Голодомору займаються лише декілька польських істориків. Із польського погляду, безумовно, є питання, які потребують подальших наукових студіювань, передовсім це необхідність усебічного висвітлення становища поляків в Україні під час Великого голоду.

⁵ Публікація Р. Дзвонковського заснована на збірці спогадів українського лікаря польського походження П. Ящука, котрий тоді жив у Понінці на Хмельниччині. П. Яшук зібрав 377 спогадів, зокрема й місцевих поляків, та опублікував їх українською мовою.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Rajca, C. Zagłada chłopów na Ukrainie w 1933 roku. *Zeszyty Majdanka*. 1993. 15: 71-97 [in Polish].
2. Rajca, C. Głód na Ukrainie. Lublin; Toronto, 2005. 189 s. [in Polish].
3. Stroński, H. Represje stalinizmu wobec ludności polskie na Ukrainie w latach 1929—1939. Warszawa, 1998. 314 s. [in Polish].
4. Iwanow, M. Pierwszy naród ukarany: Polacy w Związku Radzieckim 1921—1939. Warszawa; Wrocław, 1991. 399 s. [in Polish].
5. Kupczak, J.M. Polacy na Ukrainie w latach 1921—1939. Wrocław, 1994. 358 s. [in Polish].
6. Stępień, S. Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Cz. 1: Lata 1917—1939. Przemysł, 2001. T. 1—3 [in Polish].
7. Eberhardt, P. Kłęski głodu na Ukrainie w pierwszej połowie XX wieku na podstawie literatury ukraińskiej. *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*. 2005. T. 40 [in Polish].
8. Chrzanowska-Gancarz, M., Gancarz, P. Food security and human dignity in the perspective of social change: From the trauma of forced collectivisation to the tragedy of the Great Famine. *Scientific Papers of Silesian University of Technology*. 2019. 141: 51-63.
9. Stryjek, T. Głód w latach 1932—1933 w historiografii ukraińskiej i w konstrukcji nowoczesnego mitu fundacyjnego Ukrainy. *Civitas: Studia z filozofii polityki*. 2015. 16: 13-54 [in Polish].
10. Kuśnierz, R. Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929—1933). Toruń, 2005. 336 s. [in Polish].
11. Kuśnierz, R. Propaganda radziecka w okresie Wielkiego Głodu na Ukrainie (1929—1933). *Dzieje Najnowsze*. 2004. 36/4: 29-46 [in Polish].
12. Strona internetowa Roberta Kuśnierza. URL: <http://robertkusnierz.pl/> (дата звернення: 02.09.2023) [in Polish].
13. Marochko, V. Entsyklopediia Holodomoru 1932—1933 rokiv v Ukraini. Drohobych, 2018 [in Ukrainian].
[Марочко В. Енциклопедія Голодомору 1932—1933 років в Україні. Дрогобич, 2018. 292 с.].
14. Menkouski, V., Šmigel, M., Dubinka-Hushcha, L. “The Hunger games”: Ukrainian famine of 1932—1933 in history, historiography and historical policy. Banská Bystrica, 2020. 268 s.
15. Kudela-Świątek, W. W labiryncie znaczeń: Pomniki ukraińskiego Wielkiego Głodu 1932—1933. Kraków, 2020. 304 s. [in Polish].
16. Kudela-Świątek, W. Miejsca (nie)pamięci: O upamiętnieniu ukraińskiego Wielkiego Głodu z lat 1932—1933. Kraków, 2014. 222 s. [in Polish].
17. Kudela-Świątek, W. Polskie pomniki Hołodomoru na tle ukraińskiej kultury pamięci. *Hołodomor. Polska. Polskie ofiary 1932—1933*. Pod red. M. Dworczyka, R. Kuśnierza. Warszawa, 2019: 128-149 [in Polish].
18. Kulczycki, S. Ukraiński Hołodomor jako ludobójstwo. *Hołodomor. Polska. Polskie ofiary 1932—1933*. Pod red. M. Dworczyka, R. Kuśnierza. Warszawa, 2019: 13-25 [in Polish].
19. Szapował, J. Wsewołod Balicki i Hołodomor w latach 1932—1933. *Hołodomor. Polska. Polskie ofiary 1932—1933*. Pod red. M. Dworczyka, R. Kuśnierza. Warszawa, 2019: 26-44 [in Polish].
20. Kuromiya, H. Hołodomor i stosunki polsko-sowieckie. *Hołodomor. Polska. Polskie ofiary 1932—1933*. Pod red. M. Dworczyka, R. Kuśnierza. Warszawa, 2019: 45-62 [in Polish].
21. Bruski, J.J. Obraz ukraińskiego Wielkiego Głodu w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu, *Hołodomor. Polska. Polskie ofiary 1932—1933*. Pod red. M. Dworczyka, R. Kuśnierza. Warszawa, 2019: 63-80 [in Polish].

22. Kuśnierz, R. Wielki Głód i sowiecka wieś lat 30. XX w. na zdjęciach wywiadu wojskowego Drugiej Rzeczypospolitej. *Holodomor. Polska. Polskie ofiary 1932—1933*. Pod red. M. Dworczyka, R. Kuśnierza. Warszawa, 2019: 81-110 [in Polish].
23. Wysocki, R. Odgłosy Wielkiego Głodu na Ukrainie w prasie polskiej w latach 1932—1933. *Holodomor. Polska. Polskie ofiary 1932—1933*. Pod red. M. Dworczyka, R. Kuśnierza. Warszawa, 2019: 111-127 [in Polish].
24. Stroński, H. Wielki Głód a Polacy na Ukrainie. *Holodomor. Polska. Polskie ofiary 1932—1933*. Pod red. M. Dworczyka, R. Kuśnierza. Warszawa, 2019: 150-203 [in Polish].
25. Bertelsen, O. Polacy pośród tragedii Wielkiego Głodu na Wałkowszczyźnie w obwodzie charkowskim. *Holodomor. Polska. Polskie ofiary 1932—1933*. Pod red. M. Dworczyka, R. Kuśnierza. Warszawa, 2019: 204-222 [in Polish].
26. Kuśnierz, R. Głód na Ukrainie w latach 1932—1933 w świetle zbiorów Archiwum Akt Nowych oraz Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie. *Dzieje Najnowsze*. 2007. 2: 129-159 [in Polish].
27. Kuśnierz, R. Pomór w “raju bolszewicki”: Głód na Ukrainie w latach 1932—1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu. Toruń, 2008. 201 s. [in Polish].
28. Bruski, J.J. Hołodomor 1932—1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu. Warszawa, 2008. 778 s. [in Polish].
29. Kuśnierz, R. W świecie stalinowskich zbrodni: Ukraina w latach czystek i terroru (1934—1938) w obserwacjach i analizach MSZ oraz wywiadu wojskowego Drugiej Rzeczypospolitej. Słupsk, 2013: 399-419 [in Polish].
30. Kuśnierz, R. Unknown Polish Photographs of the Holodomor. *Holodomor Studies*. 2010. 2: 249-255.
31. Wysocki, R. Postawa społeczności ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej wobec “Wielkiego Głodu” na Ukrainie w latach 1932—1933. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*. 2005. Vol. LX. Sectio F: 451-464 [in Polish].
32. Wysocki, R. Stanowisko władz i reakcje społeczne w II Rzeczypospolitej wobec Wielkiego Głodu na Ukrainie. *Res Historica*. 2011. 31: 125-146 [in Polish].
33. Wysocki, R. Kwestia Wielkiego Głodu w działalności propagandowej Biura Ukraińskiego w Londynie w latach 1932—1933. *Scripta Historica*. 2016. 22: 211-232 [in Polish].
34. Kuśnierz, R. Pogłódowa wieś ukraińska w polskich raportach wywiadowczych i konsularnych (1934—1937). *Studia nad wywiadem i kontrwywiadem Polski w XX wieku*. Pod red. W. Skóry, P. Skubisza. Szczecin, 2016. 1: 251-266 [in Polish].
35. Kuśnierz, R. Przesiedlenia ludności na Ukrainie w latach 1933—1934. *Dzieje Najnowsze*. 2018. Rocznik L (1): 51-68 [in Polish].
36. Kuśnierz, R. “Dobrze jest już wtedy, gdy nie jest bardzo źle”..., czyli o sytuacji wsi ukraińskiej po Wielkim Głodzie. *Dzieje Najnowsze*. 2020, Rocznik LII (2): 49-72 [In Polish].
37. Dzwonkowski, R. (Ed.). Głód i represje wobec ludności polskiej na Ukrainie 1932—1947. Lublin 2005. 286 s. [in Polish].
38. Michalska, F. Cała radość z życia: Na Wołyniu, w Kazachstanie, w Polsce. Warszawa, 2007. 178 s. [in Polish].
39. Pawłowska, Z. Wspomnienia z za Buga 1921—1945. URL: <https://tadeuszczernek.files.wordpress.com/2012/04/wspomnienia-z-za-buga.pdf> (дата звернення: 03.09.2023) [in Polish].
40. Świdorski, J. Śmierć na czarnoziemiu. Łódź, 2000. 100 s. [in Polish].
41. Przybyłowski, S. Chłopi pod panowaniem bolszewickim: notatki, wrażenia i refleksje z pobytu w Rosji Sowieckiej. Przemysł, 2001. 206 s. [in Polish].

Надійшла / Received 23.10.2023

Przemysław Mirosław PAZDER

Master's Degree, Ph. D. Student,
Pomeranian University in Słupsk (Słupsk, Poland)
przemyslaw.pazder@o2.pl
<https://orcid.org/0000-0002-3734-4056>

MODERN POLISH HISTORIOGRAPHY OF THE HOLODOMOR IN 1932—1933

The purpose. Presenting the perception of the issue of the Holodomor in 1932—1933, as well as showing the ongoing debates and interpretations of its causes, course, and effects in Polish scientific literature. Moreover, a presentation of the most important literature in Polish historiography relating to the issue of the Holodomor in Ukraine. **The methodology.** In connection with the issues raised in this article, the Polish literature on the subject was thoroughly acquainted and then subjected to a classic research analysis to determine its cognitive value. The historical method was also used. **Scientific novelty.** Reflecting the Polish point of view on the Holodomor issue. The article also highlights the issue of collections of Polish archival documents and photos, or the “post-famine village”, where this topic in Polish historiography is de facto discussed only by Robert Kuśnierz. **Main results.** So far, in Polish historiography, there has been only one scientific monograph covering the entire issue of the Holodomor of 1932—1933, and this is the work by Robert Kuśnierz, “Ukraine in the Years of Collectivization and the Great Famine (1929—1933)”. This work was published in 2005 and is the author’s doctoral thesis entitled “Ukraine during the Great Famine”, which the author wrote under the supervision of Prof. Tadeusz Radzik. The Toruń Scientific Publishing House Grado reissued it in 2008 and 2012. The publication in 2008 of three collections based on Polish archival documents is certainly an enrichment of Polish historiography on the subject of the Holodomor: “The Famine in Ukraine in 1932—1933 in the Light of Polish Diplomatic and Intelligence Documents” by Robert Kuśnierz, “The Great Famine in Ukraine in the Documents of Polish Diplomacy and Intelligence” by Jan Jacek Bruski, and “The Collection the Great Famine in Ukraine 1932—1933” published by the Polish Institute of National Remembrance. **Conclusions.** The contribution of Polish historiography to world historiography is important, although it should be noted that when it comes to research directly related to the problems of Poles during the collectivization of villages and the Great Famine, the literature in this field is very modest. The only work devoted to this topic is the collective publication “Holodomor. Poland. Polish Victims 1932—1933”, edited by Michał Dworczyk and Robert Kuśnierz, which was mentioned in the article.

Keywords: *Holodomor, Polish historiography, Ukraine.*